

Svante Nycander

16. Socialdemokratin och historiens list

I detta kapitel behandlas främst tre frågor: Varför Sverige fick en så stark arbetarrörelse, vad som främst har utmärkt socialdemokratins politik och vilken roll partiet har spelat i olika skeden.

I inget annat demokratiskt land har ett arbetarparti behärskat den politiska scenen så som i Sverige. Det socialdemokratiska partiet grundades 1889 och var 25 år senare för första gången störst i ett riksdagsval. Världens första socialdemokratiska regering tillträdde 1920 med Hjalmar Branting som statsminister. Efter valet 1932 bildade Per Albin Hansson regering. Sedan dess har partiet innehaft regeringsmakten i 65 år, varav 50 år utan koalitionspartner.

Socialismen

Ordet socialism kom i bruk under 1820- och 1830-talen som beteckning på läror av Claude Henri de Saint-Simon, Robert Owen och Charles Fourier. Socialismen har sina rötter i upplysningsfilosofin och förespråkar egendoms gemenskap som medel för jämlikhet och rättvisa. Karl Marx (1818–1883) skilde mellan den utopiska socialismen och sin egen vetenskapliga socialism, som byggde på den materialistiska historieuppfattningen. Klasskampen såg Marx som den starkaste drivkraften i samhällsutvecklingen. Produktionsförhållandena i varje historiskt

skede bestämmer den ekonomiska strukturen, som i sin tur formar samhällets institutioner, lagar och ideologier.

Marxismen blev under senare delen av 1800-talet den starkaste riktningen inom socialismen och grunden för arbetarpartierna i bland annat Tyskland, Frankrike och de skandinaviska länderna. Rörelsen splittrades så småningom, renlärliga marxister och så kallade revisionister gick åt motsatta håll. Den främste revisionisten var Eduard Bernstein (1850–1932), som förespråkade samarbete med borgerliga vänsterpartier.

Till en början kom nästan alla partimedlemmar ur de fackliga leden, och LO föreskrev i sina första stadgar 1898 att alla medlemsföreningar skulle ansluta sig till partiet. Tillsammans med olika sidoorganisationer brukar partiet och LO kallas arbetarrörelsen. Fackföreningarna växte snabbt och nådde ett stort genombrott 1905–06, då först Sveriges Verkstadsförening och sedan Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) erkände arbetarnas rätt att tillhöra och att förhandla om arbetsvillkoren genom organisationer (föreningsrätt). Fackföreningsrörelsen blev tidigt starkare än i andra länder.

Jämförande forskning visar att de lägre samhällsklassernas organisatoriska styrka har en kolossal inverkan på den politik som förs i ett land. Där arbetarpartier och fackföreningar är starka tenderar skatterna att vara höga och den ekonomiska omfördelningen genom socialförsäkringar och liknande bidrag att vara omfattande. I likhet med andra nordiska länder har Sverige en låg andel fattiga, både i absolut mening och i förhållande till landets medelinkomst. (Lipset & Marks 2000 s. 262, 280–283.)

Internationellt räknas Sverige som en särskild modell, ett land där vissa drag är mer markanta än på andra håll. Här studerar man vad som utmärker en framgångsrik socialdemokratisk strategi, hur borgerliga partier och näringslivets företrädare anpassat sig till arbetarrörelsens maktövertag och hur ekonomin påverkas av en mer än vanligt egalitär (utjämnande) politik. Forskare som intresserar sig för hur moderna samhällen fungerar anser att socialdemokratins roll i svensk politik ger lärdomar av allmän räckvidd.

Även Danmark, Norge och Finland har starka arbetarpartier, men skillnaden mot Sverige är stor. Genom ett så gott som obrutet regeringsinnehav i 44 år (1932–76) kom den svenska socialdemokratien att uppfattas som statsbärande; ett par generationer hade inga minnen av en borgerlig regering. Sverige var politiskt stabilt genom ett stort partis dominans, grannländerna genom kompromisser, koalitionsregeringar och återkommande växling vid makten. Den svenska socialdemokratien ansågs ha hegemoni, ett mäktigt inflytande över tänkesätt och värderingar, utöver den synliga politiska kontrollen.

Ett folkrörelseparti

Partiet var i sin barndom en marxistisk rörelse på klasskampens grund. I partiets ideologi hade arbetarklassen, dess historiska roll och dess fackliga och politiska

organisationer, en central plats. De högre samhällsskikten dominerade statsförvaltningen, universiteten, krigsmakten, kyrkan, de större jordbruken och de kapitalistiska företagen – arbetarna hade bara sina organisationer, sin kampvilja och sin solidaritet. Denna ursprungliga upplevelse av underläge och behov av kollektivt handlande har, mer än politiska idéer och visioner, bestämt socialdemokratiens självuppfattning och gjort den olik andra partier. Den lever kvar som en stark medvetenhet om att intressena i samhället ofta är motstridiga.

Arbetarrörelsens historia kan betraktas i ett konfliktperspektiv, där man lägger största vikt vid politisk och facklig kamp, motstånd som måste övervinnas, segrar, nederlag och nödtvungna kompromisser. Historien tar då sin början med August Palms socialistiska agitation från 1881. Centrala förlopp är storstrejken 1909, kampen för allmän rösträtt och åtta timmars arbetsdag, krispolitiken på trettioalet, välfärdsstatens uppbyggnad efter 1945, strider om allmän tjänstepension på 1950-talet och om löntagarfonder på 1970- och 1980-talen. Men historien kan ses också i ett integrationsperspektiv, i en strävan att förstå den process genom vilken alla folkgrupper blivit delaktiga i nationsbyggandet och det moderna, demokratiska samhällets alla värden och möjligheter. Skolplikten och den allmänna folkskolan infördes på 1840-talet, och integrationen hade fortskridit långt när socialdemokratien fick sitt politiska genombrott 1932. Arbetarnas befrielse från skräväsandet, lagar om arbetarskydd, folkpensionens införande 1913, kvinnors rätt till ekonomisk självständighet och utbildning, åttatimmarsdagen, parlamentarism och allmän rösträtt – allt detta genomfördes medan de borgerliga partierna ännu hade kontrollen. Moderniseringen fram till 1930-talet var kort sagt ett liberalt borgerligt projekt, skriver den norske historikern Francis Sejersted i *Socialdemokratiens tidsålder* (2005, s. 138). I det perspektivet är socialdemokratiens insats en del av en kontinuerlig historisk utveckling och partiet självt blir en del av det skeende som ska förklaras. Varför fick Sverige detta märkliga parti?

Arbetarrörelsen hade tidigt starka band till andra folkrörelser, i synnerhet nykterhetsrörelsen, som förde in ett puritanskt (kalvinistiskt) och reformistiskt element, som konkurrerade med klasskampen. Partiets kongress 1911 anslöt sig till kravet på allmänt rusdrycksförbud, åren 1911–20 var andelen nykterister bland socialdemokratiska riksdagsmän som lägst 84 procent. Folkrörelserna ville organisera, väcka och upplysa. De var starkast på landsbygden och i de mindre städerna. Där blev också arbetarrörelsen stark på grund av den svenska industrins geografiska utspridning. Arbetarradikalismen blev inte lika mycket som i till exempel Frankrike och

England en storstadsföreteelse. Klasskampen höll till i Folkets hus eller i godtemplarnas ordenshus, inte på barrikaderna.

När partiet bildades 1889 var antalet medlemmar drygt tre tusen. Den första kongressen uttalade *att gent emot det revolutionära socialdemokratiska arbetarepartiet som det politiska uttrycket för den egendomslösa, arbetande klassen i samhället bliva samtliga borgerliga partier allt mera en enda reaktionär massa*. Men partiet blev tidigt reformistiskt, och Hjalmar Branting blev riksdagsman på en liberal vallista 1896. Genom valet 1911 blev partiet lika stort som Högern i riksdagens folkvalda andra kammare och erbjöds att ingå i en ny regering tillsammans med Liberalerna men tackade nej. Åren 1917–20 delade Liberalerna och Socialdemokraterna regeringsmakten, och tillsammans genomdrev de den allmänna rösträtten och åttatimmarsdagen.

Partiet splittrades 1917 genom att en grupp vänstersocialister bröt sig ut. Det hade inget samband med ryska revolutionen utan berodde på en långvarig söndring med rötter i ungdomsförbundet. Vänstergruppen ville driva en utomparlamentarisk opposition, angrep samarbetet med Liberalerna och bröt med partiets linje i freds- och försvarsfrågor. Den partiljala majoriteten, partihögern, var knappast mindre renlärig i fråga om de socialistiska målen. I partiprogrammet 1920 betonade man klasskampen mellan utsugare och utsugna och arbetarklassens historiska mission som bäraren en ny produktionsordning, frigjord från profitintresset.

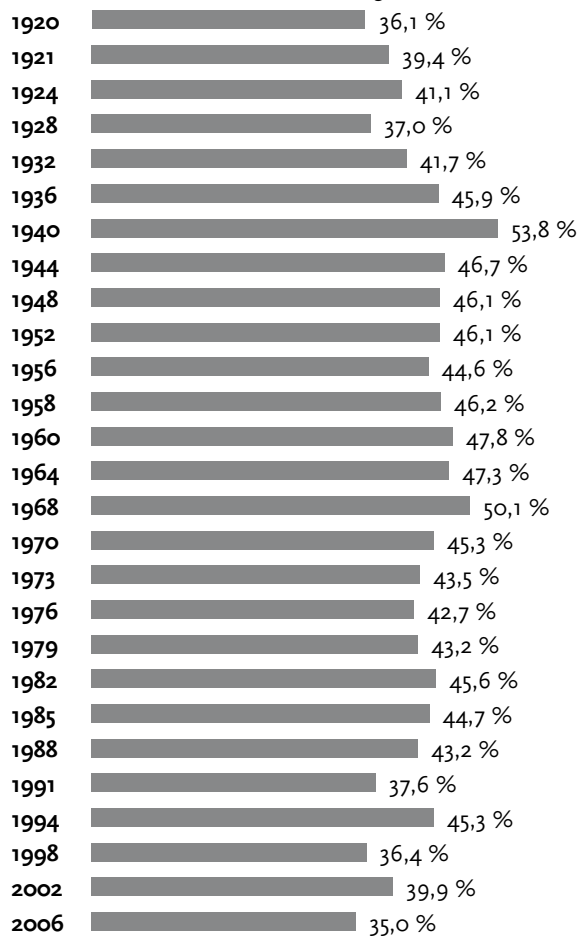
Branting bildade regering tre gånger under 1920-talet. Att partiet så snabbt blev parlamentariskt likaberättigat säger något om arbetarrörelsens politiska styrka, men också något om det svenska politiska systemets inkluderande förmåga.

Det fackliga genombrottet först, det politiska sedan

Forskare har försökt förklara varför socialdemokratin blev starkare i Sverige än i något annat land. Sociologen Göran Therborn betonar att bondesamhället hade en tradition av kollektiv självorganisering och att det fanns en väl fungerande statsbyråkrati, en statskyrka, säkra gränser och en homogen befolkning. Därmed gavs det inga starka impulser till politisk mobilisering av arbetare av andra skäl än motsättningen mellan kapital och arbete. I en del andra länder hade arbetarna tidigt utvecklat politiska lojaliteter med liberaler och andra reformpolitiker, men sådana

bindningar var svaga i Sverige. Den politiska aktiviteten var liten, färre röstade i valen än i grannländerna. Industrialiseringen var snabb, vilket påskyndade tillväxten av den klass som var socialdemokratins sociala bas. I valet 1911 tillhörde 43 procent av de röstande socialgrupp III (arbetare och andra med en låg samhällsställning). Den andelen kulminerade i valet 1940 och var då 55 procent. Socialdemokraterna och kommunisterna fick då tillsammans 57 procent av rösterna. (Therborn 1988 s. 347–349.)

Socialdemokratisk röstandel i riksdagsvalen 1920–2006

Sociologen Walter Korpi förklarar socialdemokratins snabba genombrott dels med att det saknades allvarliga religiösa, etniska och regionala skiljelinjer i landet och dels med att industrialiseringen kom igång i ett sent skede, då socialistiska idéer redan hade fått fotfäste. Den unga generationen industriarbetare växte upp i en tid då socialdemokratin redan hade vunnit slaget om fackföreningarna mot liberalerna och stred om den politiska makten i landet. I det tidigt industrialiserade England tog det generationer att plåna ut det borgerliga politiska arvet bland arbetarna. (Korpi 1978 s. 86–89.)

Sejersted påpekar en skillnad mellan svensk och norsk arbetarrörelse. I Norge hade borgerliga Venstre genomdrivit allmän rösträtt för män innan arbetarrörelsen gjorde sig gällande. Arbeiderpartiet behövde inte kämpa för demokratin. Därmed saknades det en naturlig gemenskap med den radikala delen av borgerligheten. Partiet gick starkt åt vänster och var under några år en sektion av den Sovjetledda Tredje internationalen (Komintern). Arbetarrörelsen blev en politisk maktfaktor av rang senare än i Sverige och uppnådde inte samma grundmurade, uthålliga maktposition. (Sejersted 2005 s. 140, 155.) De svenska socialdemokraternas rösträttskamp tillsammans med liberalerna bidrog alltså till reformismen och gav partiet en bredare politisk bas.

Therborn och Korpi ser arbetarnas politiska och fackliga mobilisering som två sidor av samma mynt. Fackföreningarna var emellertid den primära organisationsformen, deras genombrott åren 1905–06 skedde medan partiets inflytande ännu var litet, och de har alltid utgjort arbetarrörelsens organisatoriska och ekonomiska ryggrad. Partiet blev starkt tack vare alliansen med världens starkaste fackföreningar.

I Europa utanför Skandinavien liksom i USA bjöd arbetsgivarna och statsmakten oftast ett oförsonligt motstånd mot fackföreningarna. Rättsreglerna, domstolarnas hållning och allmänna opinionen i Sverige, Danmark och Norge var ovanligt gynnsamma för facklig organisering och kollektiva förhandlingar. Vill man förstå socialdemokratins ovanliga framgång i dessa länder måste man undersöka varför den styrande borgerligheten visade en högre tolerans mot fackföreningar än i de flesta andra länder utanför Skandinavien.

Vissa politiska och kulturella särdrag fanns i Skandinavien, särskilt i Sverige. Att ideella folkrörelser, alltifrån det frireligiösa läseriet och den tidiga nykterhetsrörelsen, var ovanligt starka minskade rimligen överklassens oro för mullrandet i folkdjupet. Någon samhällsomstörtande jakobinism (jakobinerna var de mest radikala under franska revolutionen) hade inte framträtt under 1800-talet, som i många andra länder. Den kulturradikala kritiken mot etablerade auktoriteter fick ett markant gen-

svar i medelklassen i slutet av 1800-talet. (Sejersted 2005 s. 12.) Kulturradikalerna stod på arbetarnas sida i striderna om politiska och fackliga fri- och rättigheter. Enligt en bred borgerlig opinion skulle fackföreningarna underlätta arbetarnas inväxande i samhället, och det liberala partiet och den liberala pressen stödde arbetarnas kamp för föreningsrätt. Till den radikala kretsen kring studentföreningen Verdandi i Uppsala hörde både Karl Staaff och Hjalmar Branting. Staaff, som blev Liberalernas ledare 1905 och två gånger statsminister, företrädde som ung advokat under 1890-talet arbetarsidan i rättegångar, där fackliga fri- och rättigheter stod på spel. (Nycander 2003 s. 12–13.)

Liberalerna och Socialdemokraterna förenades inte bara i rösträttsfrågan utan också i ett gemensamt motstånd mot antifackliga lagförslag från Högern. Oron för en klasslagstiftning mot fackföreningarna var ett av Socialdemokraternas viktigaste motiv för valsamarbete med Liberalerna. (Westerståhl 1945 s. 358.) Opinionsen påverkade arbetsgivarna, som snart gav upp motståndet mot föreningsrätt och kollektivavtal (om minimilöner och annat) och i stället byggde upp egna stridsberedda organisationer. När det kollektiva systemet på arbetsmarknaden väl hade etablerats skedde dess fortsatta utbredning i en självförstärkande process. Arbetsgivarna organiserade sig till försvar mot strejker, och företag som gick in i SAF (nuvarande Svenskt Näringsliv) förpliktades att tillämpa kollektivavtal, vilket underlättade facklig medlemsvärvning. Denna spiral uteblev i länder där arbetsgivarna vägrade erkänna föreningsrätten och staten ingrep mot strejker. Dynamiken i det fackliga systemet är en huvudförklaring till den svenska socialdemokratins framgångar.

Den gynnsamma miljön för fackföreningar är en del av förklaringen till att arbetaropinionen tidigare än i andra länder blev reformistisk. Att arbeta demokratiskt och att driva fackliga krav i lagliga former var en framkomlig väg.

Arbetarnas organisering gav utslag i en ovanligt markant klassröstning. Ännu i sen tid har kroppsarbeters partival avvikit från andra gruppers val mer än i så gott som alla andra länder. (Therborn 1988 s. 346.) Decennierna efter 1945 mobiliserade socialdemokratin över 70 procent av arbetarna, vilket är mer än som uppmätts i demokratiska val på andra håll under jämförbara förhållanden. Uppfattningen att Sverige är ett klassamhälle blev starkare samtidigt som klasskillnaderna minskade. Å andra sidan har flera andra socialdemokratiska partier, exempelvis norska Arbeiderpartiet, dragit till sig fler medelklassväljare. (Therborn 1988 s. 346, 360. Korpi 1978 s. 88. Gilljam-Holmberg 1993 s. 196.) Under mer än sextio år fick de svenska Socialdemokraterna i medeltal ungefär 45 procent av rösterna i riksdagsvalet.

Folkhemmet och den svenska medelvägen

Partiets särskilda mission gällde förhållandena inom produktionen och arbetarnas villkor. Slutmålet var enligt partiprogrammet 1897 att *förvandla till samhällelig egendom alla produktionsmedlen – transportmedlen, skogarna, gruvorna, bruken, maskinerna, fabriker, jorden*. Partiet ansåg att arbetsvillkoren kunde förbättras även genom lagar om arbetarskydd och fackliga fri- och rättigheter. På områden som inte direkt berörde relationen mellan kapital och arbete fanns reformidéerna i största utsträckning utanför arbetarrörelsen: inom byråkratin och ideella organisationer, bland samhällsforskare och borgerliga politiker. Det gällde skola, fattigvård, folknykterhet, hälsovård och socialförsäkringar liksom den ekonomiska politiken. Under 1920-talet hade Socialdemokraterna en betydande makt över den politiska dagordningen men fick inte mycket uträttat. När en kommitté, tillsatt av Brantings första regering, lade fram ett måttfullt lagförslag om industriell demokrati var flertalet fackförbund negativa och intresset bland partiets riksdagsmän lamt. Socialiseringsfrågan begravdes i en utredning.

Kollektivavtal

Ett kollektivavtal är en skriftlig överenskommelse mellan en arbetsgivare och en fackförening om arbetsvillkoren på en arbetsplats. Arbetsgivaren förbinder sig att betala lägst den avtalade lönen även till anställda som inte tillhör fackföreningen. Ett kollektivavtal kan träffas också mellan förbund av arbetsgivare respektive fackföreningar. Det kan gälla både lön och arbetstider,

pensioner, medinflytande, ordningsregler och annat av vikt på arbetsplatsen. I huvudavtal har de största organisationerna enats om regler för parternas inbördes relationer: en förhandlingsordning, begränsningar i rätten till stridsåtgärder med mera. Vid sidan av kollektivavtal finns enskilda anställningsavtal.

Den värsta stridsfrågan under 1920-talet gällde reglerna om understöd till arbetslösa i samband med arbetskonflikter. Den orsakade två socialdemokratiska regeringars avgång. Lagen om kollektivavtal 1928 föregicks av en proteststrejk med 365 000 deltagare. Inom dessa klasskampens kärnområden, där samarbetet med liberalerna havererade, var LO:s uppfattning styrande för partiet. Efter ett socialdemokratiskt valnederlag 1928 pressade partiledningen LO att bekämpa kommunisternas avsevärda inflytande i fackföreningarna. (Schüllerqvist 1992 s. 100, 113–14.) I samma skede gjorde partiledaren Per Albin Hansson folkhemmet till en metafor för partiets

strävanden. Samhället skulle vara rättvist och präglas av försoning och gemenskap snarare än av kamp.

Den regering som tillträdde hösten 1932, i botten av en lågkonjunktur, rymde ett antal politiska och intellektuella begåvningar: Per Albin Hansson, Rickard Sandler, Ernst Wigforss, Gustav Möller, Östen Undén, Per Edvin Sköld, Arthur Engberg, Karl Schlyter och Torsten Nothin. En mer kapabel regering har Sverige nog aldrig haft. Dess politiska succé var ett tillfälle fångat i flykten, i form av en oväntad uppgörelse med Bondeförbundet om jordbruks- och arbetslöshetsfrågor. Alliansen mellan arbetare och bönder, de kroppsarbetande klasserna, splittrade de borgerliga ända till början av 1970-talet och gav socialdemokratin stort manöverutrymme.

Socialdemokratin breddade sitt register under 1930-talet, fångade upp tidens ekonomiska och sociala reformtankar och oron över de totalitära svarta molnen över Europa. Ekonomin återhämtade sig och gav ett visst utrymme för reformer. En arbetslöshetsförsäkring i fackförbundens regi infördes genom en överenskommelse mellan regeringen och liberalerna 1934. Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* samma år gav impulser till en bred reformpolitik, en begynnelse till efterkrigstidens välfärdsstat. Amerikanen Marquis Childs intervjuade Per Albin Hansson om vart politiken syftade och återgav dennes svar på svenska i *Sweden: The Middle Way* (1936): *Samma möjligheter till trygg levnad inom fäderneslandet för alla som där bygga och bo*. Den landsfaderliga folkhemstenen gick inte att översätta. Sverige var en medelväg mellan individualism och kollektivism, en syntes av frihet och offentligt ansvarstagande. I ett land där det allmänna sedan länge svarade för elförsörjning, järnvägar och en omfattande skogsproduktion och där staten hade monopol på telefoni, radio, alkohol och tobak kändes det inte hotfullt att det allmänna nu också engagerade sig i bostadsproduktion och införde statsmonopol på penninglotterier. De socialpolitiska utgifterna (folkpensioner, vård med mera) var ännu låga. De motsvarade tre procent av bruttonationalprodukten 1938, att jämföra med sex procent i Amerika, fem procent i England och sex procent i Tyskland. (Lipset & Marks 2000 s. 286.)

Krav på lagstiftning mot överdrifter i striderna på arbetsmarknaden framfördes gång på gång under mellankrigstiden. Genom den så kallade Saltsjöbadsöverenskommelsen 1938 skapade SAF och LO gemensamma regler för en ökad arbetsfred, vilket inledde en period av samförstånd. Därmed förbättrades också klimatet mellan den socialdemokratiska regeringen och näringslivets företrädare. På hösten 1938 bjöd finansministern Ernst Wigforss in näringslivet till ett samarbete om ökad effektivitet i produktionen.

Sedan 1970-talet är det vanligt att omtala detta samförstånd som den historiska kompromissen. Den politiska makten hade övergått till arbetarrörelsen och var därmed skild från makten i näringslivet. Kompromissen innebar, menar man, att arbetarrörelsen avstod från att kräva bestämmanderätt över näringslivet och att kapitalets företrädare fann sig i den rådande politiska situationen. Men inom några få år antog Socialdemokraterna ett nytt partiprogram av socialistisk karaktär och ett efterkrigsprogram med många krav på socialisering och regleringar. Under åren 1944–48 pågick en hård strid mellan arbetarrörelsen och näringslivets representanter om planhushållning och socialism. Det fanns inget samförstånd om var gränsen borde gå för statens ingripanden i det privata näringslivet. Inom socialdemokratien har det alltid funnits skilda uppfattningar i dessa maktfrågor, vilket tvingat fram en intern balansgång. När radikala grupper har velat förstatliga banker, försäkringsbolag, läkemedelsindustri eller oljebolag har partiet väjt undan därför att det tvekat om det önskvärda i sådana systemförändringar. Fackföreningsrörelsen har oftast velat undvika att sitta på båda sidor av förhandlingsbordet. Arbetsgivaren och fackföreningen har skilda roller, den fackliga makten utövas i förhandlingar och avtal, och ekonomisk demokrati i betydelsen löntagarstyre av företag och branscher har inte lockat de fackliga företrädarna. 1970-talets förslag om löntagarfonder framstår som en avvikelse från huvudlinjen. Uttrycket den historiska kompromissen är träffande bara om man antar att arbetarrörelsens verkliga mål är att införa politisk eller facklig kontroll över produktionen.

Samarbetsmodellen och socialdemokratiens guldålder

Sveriges ekonomi fungerade långt bättre under andra världskriget, med pris- och hyreskontroll, ransonering av livsmedel, regleringar och höga skatter, än 1914–18. Arbetslösheten försvann och inflationen var låg. Det var en talande kontrast till den misshushållning som socialdemokratien ansåg känneteckna kapitalismen med dess kriser och lågkonjunkturer. Efter 1945 bevarades regleringen av bland annat krediter, valutor, hyror, byggande och jordbrukspriser, och Socialdemokraterna var mer benägna än de borgerliga att ingripa styrande i ekonomin. Skatterna på inkomster, förmögenheter, arv och gåvor fick en storlek som hade ansetts otänkbar före kriget, vilket gav resurser för sociala reformer, utbildning och offentlig service. Det ekono-

miska systemet tålde ingreppen bättre än borgerliga politiker och ekonomer hade befarat. De svenska storföretagen konkurrerade framgångsrikt med Europas bomb-skadade industrier, och flera av dem blev effektiva i samspel med statliga beställare (Vattenfall, Televerket, försvarsmakten med flera.) Utvecklingen löpte parallellt i andra länder med liknande förutsättningar. I slutet av 1960-talet var de svenska offentliga utgifterna inte exceptionellt höga.

Under 1930-talet var krispolitiken det centrala, och under kriget stod försvarsberedskapen över allt annat. Först efter 1945 fick socialdemokratin möjlighet att leda reformpolitiken relativt ostörd av internationella förvecklingar och under obruten ekonomisk tillväxt. En borte gräns för denna period kan dras vid 1970, då världsekonomin var i gungning och partiet mötte en ny typ av motstånd, eller vid 1976, då de borgerliga övertog regeringsmakten.

Det var under denna första del av efterkrigstiden välfärdsstaten byggdes upp. På vilket sätt avvek den svenska välfärdsmodellen väsentligt från det allmänna mönstret i Västeuropa? På fyra områden är skillnaden särskilt tydlig:

- Välfärdsstaten blev mer generell, likformig och centralistisk än i andra länder. Privata alternativ inom vård, utbildning och trygghetsförsäkringar uppmuntrades inte, utom i vissa kooperativa former. Idén om en produktiv socialpolitik, väckt av Gunnar Myrdal 1932, bidrog till en hög ambitionsnivå: Sociala utgifter är inte bara en kostnad utan kan gynna tillväxten. Från mitten av 1950-talet gjordes förmåner i socialförsäkringarna inkomstrelaterade, så att även medelinkomsttagare skulle märka att de fick någonting tillbaka av höga avgifter och skatter.
- I Sverige var den fulla sysselsättningen ett överordnat mål, och under 1960-talet blev arbetsmarknadspolitik mer aktiv och omfattande än i något annat land. Trygghet i arbetslivet skulle uppnås genom rörlighet och anpassning till förändringar i produktionen, inte genom att befintliga jobb konserveras; man talade om vingarnas trygghet. Impulserna kom från fackföreningsrörelsen, men även arbetsgivarna gav sitt stöd. Fram till 1990-talet hölls arbetslösheten på en låg nivå.
- Familjepolitiken formades från slutet av 1960-talet främst av jämställdhetskravet. Det innebar att barnomsorgen byggdes ut, att samma regler skulle gälla för män och för kvinnor i alla trygghetssystem (efterlevandepension, pensionsålder med mera), att äkta makar beskattades var för sig, att förut enkönade yrken (präster, poliser, sjuksköterskor) öppnades för både män och kvinnor. Reglerna byggde

på att familjen normalt har två försörjare. I andra länder är politiken oftast mer anpassad till den traditionella familjen med mannen som ensam försörjare.

- Alkohol- och narkotikapolitiken var mer restriktiv än i andra länder i Europa (utom Norge), som ett arv från förbudsopinionen i början av 1900-talet och spritransoneringen till 1955. Alkoholskadorna och drogmisshandelen blev jämförelsevis måttliga.

De två sista punkterna är inte specifikt socialdemokratiska. Lika rättigheter för kvinnor och män har sina rötter främst i engelsk och amerikansk medelklassidealism. Den restriktiva alkoholpolitiken hade samband med den tidiga nykterhetsrörelsen, ett puritanskt inslag.

Vad skolan betyder för socialdemokratien symboliseras av att alla partiets statsministrar efter Per Albin Hansson tidigare varit skolministrar: Tage Erlander, Olof Palme, Ingvar Carlsson och Göran Persson. Den gamla parallellskolan – läroverket och folkskolan – var en klassamhällets bastion. Det gällde att undanröja ekonomiska och geografiska hinder för utbildning och att kompensera klasskillnader i kulturella traditioner. Eftersom arbetare och människor på landsbygden missgynnades mest av det gamla systemet var skolfrågan ett föreningsband mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet. Försöksverksamhet med en nioårig obligatorisk enhetsskola beslöts 1950 och har fullföljts genom rader av reformer som syftar till jämlikhet och social integration.

De beslut som grundade välfärdsstaten fattades oftast med breda majoriteter i riksdagen. Vid mitten av 1950-talet aktualiserades en statlig tilläggspensionering, som skulle ge arbetarna pensioner ungefär i nivå med tjänstemännens. Om detta blev det en strid som överskuggade det mesta under flera år. Efter rådgivande folkomröstning och extraval till andra kammaren antog riksdagen 1959 det socialdemokratiska förslaget, kallat ATP, vilket stärkte sympatierna för partiet bland löntagarna. Spådomen att arbetarpartiet skulle gå tillbaka när arbetarna blev färre kom på skam. ATP förlängde socialdemokratiens guldålder med mer än ett decennium. I valet 1968 fick partiet egen majoritet, och Centerpartiet (före detta Bondeförbundet) var det största oppositionspartiet. Tage Erlander och centerledaren Gunnar Hedlund nådde extremt höga förtroendesiffror. Enligt parlamentarismens oskrivna lag var de huvudmotståndare, men deras vänskap och likhet i tänkesätt gjorde dem oförmögna att angripa varandra.

Socialdemokratien förenade smidigt arbetarintresset med en politik för allmän modernisering i samspel med näringslivet och opinioner utanför arbetarrörelsen.

Ordet kulturarbetare blev symboliskt för socialdemokratins växande kontakter med kulturlivet. Partiet fångade upp miljöengagemanget, medkänslan med fattiga och förtryckta i tredje världen och fredsopinionen under Vietnamkriget. Impulserna kom från många håll, men helheten blev ett system i egen rätt, en syntes med rötter såväl i liberalt som socialistiskt och reformatoriskt arv, enligt Sejersted (2005, s. 117).

Socialdemokratin och politikens primat

Sheri Berman hävdar i *The Primacy of Politics; Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* att Västeuropas stabila utveckling efter andra världskriget främst berodde på socialdemokratisk politik. Förutsättningen var att de socialdemokratiska partierna hade brutit med den renläriga marxismen och valt reformism och demokrati. Av mellankrigstidens ekonomiska kriser drog de slutsatsen att politiken måste bemästra kapitalismens negativa verkningar. Socialdemokratins centrala idéer är att politiken bör ha primat över ekonomin och att den bör syfta till social gemenskap (*community*, i Sverige folkhem). Det är främst i kraft av dem som kapitalism, demokrati och social stabilitet har kunnat förenas i Europa, något de flesta förut ansett omöjligt. Socialdemokratin blev i Europa den mest framgångsrika ideologiska riktningen.

Berman anser att den svenska socialdemokratin är det parti som först och mest konsekvent stått för en sådan politik. Hon hämtar stöd för sin tes också i Tyskland, Frankrike, Italien och Österrike, som i likhet med Sverige fick en reformistisk arbetarrörelse med rötter i marxismen. Storbritannien lämnar hon utanför, eftersom arbetarpartiet där aldrig varit marxistiskt. Berman vill med andra ord visa att det var den reformism som en gång brutit sig loss från marxismen som företräder idéerna om politikens primat och om samhället som ett folkhem och som därmed kunnat försona demokratin med kapitalismen. Det är enligt henne en dramatisk missstolkning att denna reformism skulle vara en modifierad eller uppdaterad form av liberalism.

Västtysklands välfärdspolitik under de första decennierna efter kriget leddes av en kristdemokratisk regering, vars strategi brukar betecknas som social marknadsekonomi. Italien och i stor utsträckning Frankrike styrdes av katolska mittenpartier. Det är att tänja på begreppen att säga att dessa partier förde socialdemokratisk politik.

Det ekonomiska tänkandet i Västeuropa decennierna efter 1945 inspirerades främst av den liberale engelske ekonomen John Maynard Keynes. Idéer om statens rätt och skyldighet att reglera kapitalismen och om samhället som en gemenskap fanns inom fler riktningar än socialdemokratien, främst i katolskt och socialliberalt tänkande.

Det är emellertid obestridligt att socialdemokratien, särskilt den svenska, visat en särskild förmåga att mobilisera breda folkgrupper kring en socialt utjämnande politik i demokratiska former. *Sambandet mellan social position och deltagande [i politiken] är mycket svagt i Sverige. Lågutbildade och högutbildade har i stort sett lika stort deltagande*, skrev den statliga Maktutredningen. Amerikanska forskare har funnit att Sverige och USA i detta avseende är motpoler. (Petersson, Westholm, Blomberg 1989 s. 215.) En given förklaring är att det i USA saknas både ett stort arbetarparti och en stark fackföreningsrörelse.

Palmeperiodens visioner och verklighet

Ganska snart efter valsegern 1968 minskade socialdemokratins övertag. En rebellisk vänstervåg svepte fram i Sverige liksom i hela västvärlden. Västståndet hade en baksida i form av ökad utslagning ur arbetslivet och nyfattigdom. En avtalsstridig strejk vid malmfälten i Norrbotten 1969–70, Sveriges första tevestrejk, och en efterföljande präriebrand av spontana strejker inom industrin vittnade om att det psykologiska avståndet mellan basen och toppen inom arbetarrörelsen hade ökat.

Perioden efter 1970 var ingen guldålder. Vietnamkriget och oljekrisen 1973 skakade världsekonomin. Socialdemokraterna hade förlorat Centerpartiet som samarbetspartner. Våren 1971 ingrep regeringen med en tvångslag mot en konflikt bland offentliganställda, som bland annat hade stoppat tågtrafiken. Den svenska ekonomin spårade ur kring mitten av 1970-talet, näringslivet utsattes för extrema kostnadshöjningar. Kärnkraften klöv opinionen inom partiet.

Under Olof Palmes första period som statsminister 1969–76 förändrades spelreglerna på arbetsmarknaden genom lagstiftning: lagen om anställningsskydd (LAS), lagen om styrelserepresentation för de anställda i företagen, förtroendemannalagen (om fackliga förtroendemäns rättigheter på arbetsplatsen), nya befogenheter för de fackliga skyddsombuden (som bevakar hälsorisker på arbetsplatsen) och medbestämmandelagen. Det var ett uppbrott från Saltsjöbadstraditionen genom att staten övertog kontrollen över sådant som parterna själva förut hade svarat för i kollektiv-

avtal. I kombination med LO-förslaget om kollektiva löntagarfonder, som gradvis skulle överta ägarmakten över företagen, innebar den nya arbetsrätten att arbetarrörelsen förberedde en radikal samhällsförändring. I samma skede misslyckades organisationerna att styra löneutvecklingen, vilket förvärrade inflationen. Mot allt detta reagerade arbetsgivarna hårt. Ekonomin var ständigt i obalans under 1970- och 1980-talen, och arbetskonflikterna var många, särskilt inom den offentliga sektorn.

När det kom till kritan ville de fackliga förtroendemännen inte bli en del av företagsledningen eller utöva ägarmakt. Förslaget om löntagarfonder attraherade inte tjänstemännen och var en börda för Socialdemokraterna inför valen 1976 och 1979. De fonder som riksdagen beslutade om 1983 var mycket begränsade, om man jämför med den ursprungliga visionen.

Under perioden försvagades bandet mellan arbetarpartiet och arbetarklassen. Andelen arbetare bland Socialdemokraternas väljare minskade från 72 procent 1973 till 52 procent 1991, vilket delvis kompensades av ett tillflöde av tjänstemän och offentliganställda. (Gilljam-Holmberg 1993 s. 198.) Förhållandet mellan partiet och LO var tidvis spänt, och kollektivanslutningen av lokala avdelningar till partiet upplevdes alltmer som en belastning, en kvarnsten enligt dåvarande LO-ordföranden Stig Malm. Sedan 1991 kan föreningar tillhöra partiet, men endast individuellt anslutna räknas som medlemmar.

EU-medlemskap, globalisering och ekonomisk disciplin

Det tidiga 1990-talet var en vändpunkt i samhällets och socialdemokratins utveckling. Den svenska ekonomin var dåligt rustad för den lågkonjunktur som följde efter överhettningen i slutet av 1980-talet. Regeringen ville tvinga ned inflationen med drastiska åtgärder, bland annat strejkförbud. Reaktionen blev sådan att Ingvar Carlssons regering tvingades avgå, för att strax återkomma med en ny finansminister. Den svenska ekonomin måste länkas in i en ny bana, och en möjlighet erbjöd sig genom kommunismens fall i Östeuropa. Neutralitetspolitiken hindrade inte längre ett inträde i den europeiska gemenskapen, och en svensk ansökan om medlemskap kungjordes 1991 som ett led i regeringens krispolitik. Valet samma år resulterade i en ny borgerlig regering. Vidden av den ekonomiska krisen stod klar på hösten 1992, då riksbanken höjde räntan till 500 procent i ett fåfängt försök att bevara den svenska kronans yttre värde.

Inträdet i EG/EU och globaliseringen av ekonomin betydde snävare gränser för det politiskt möjliga. Staten var satt i skuld och inte fri. Allt fler beslut syftade till att anpassa Sverige till omvärlden, det gällde att få farkosten på rät köl även till priset av arbetslöshet och nedskärningar. EU-fördragen sätter marknadsekonomin i högsätet och utesluter en ekonomi som bygger på nationell planering och idéer om gemenskap i stället för konkurrens. Krismedvetande gjorde det möjligt att nå bred enighet om beslut som Socialdemokraterna tidigare skulle ha ansett gå i fel riktning: självständigt ansvar för riksbanken att hålla inflationen i schack, slopande av arvs- och gåvoskatt, avreglering av el- och telemarknader, avveckling av bostadssubventioner, sänkta ersättningsnivåer till sjuka och arbetslösa, ett tydligt samband mellan avgifter och förmåner i pensionssystemet, legalisering av privat arbetsförmedling genom bemanningsföretag med mera. En del av besluten tillkom under den borgerliga regeringen 1991–94, en del under socialdemokratiskt styre därefter. Politiken var ekonomiskt lyckosam men inte röstvinnande. Få av förslagen hade redovisats för väljarna i föregående valrörelse.

I riksdagsvalet från 1990-talets början har Socialdemokraternas väljarandel varit i genomsnitt knappt 39 procent, i valet 2006 endast 35 procent. Medlemsutvecklingen har varit vikande under lång tid, liksom i andra partier och äldre folkrörelser. Vid utgången av 2004 var medlemmarna 136 000, en halvering på elva år. I opinionsmätningar efter regeringsskiftet 2006 har socialdemokratin emellertid på nytt blivit ett 45-procentsparti.

De tre perioderna under efterkrigstiden kan karaktäriseras så här:

- Fram till början av 1970-talet skapades välfärdsstaten under hög och jämn tillväxt. Socialdemokratin bestämde i stora drag politikens inriktning och välfärdsystemets struktur.
- Under 1970- och 1980-talen ökade arbetarrörelsens ambition att hävda politikens primat, särskilt i fråga om arbetslivet och makten över företagen, medan andra krafter samlade sig till motstånd. Det område där partiet flyttade fram positionerna mest gällde familjepolitik och jämställdhet. Kvinnornas deltagande i arbetslivet och politiken ökade dramatiskt.
- Sedan början av 1990-talet har den ekonomiska disciplinen tagit överhanden över visionerna. Skillnaden mellan socialdemokratisk och borgerlig politik har minskat, inte därför att värderingarna blivit mer lika utan för att handlingsutrymmet har krympt.

Socialdemokratin har ett stort förtroendekapital och är fri från sådana fraktionsbildningar som lätt drabbar stora partier. Partiet har ett obrutet stöd från fackföreningarna inom LO, som håller sina positioner bättre än motsvarande organisationer i Europa utanför Norden. Parlamentariskt har partiets position försämrats av det nära samarbetet mellan de borgerliga partierna och oklarheten i relationerna till Vänsterpartiet och Miljöpartiet. Per Albin Hansson och Tage Erlander behärskade det politiska mittfältet genom att liera sig med Bondeförbundet/Centerpartiet. Den vägen är nu stängd.

Forskning om socialdemokratin

Den svenska socialdemokratin intresserar samhällsforskare världen över, men det finns bara några få undersökningar med ett jämförande perspektiv. De viktigaste är dansken Esping-Andersens *Politics against Markets; The Social Democratic Road to Power* (1985) om socialdemokratin i Danmark, Norge och Sverige med utblickar mot andra länder, och den nämnda boken av Sejersted, som behandlar Norge och Sverige. Det är tjugo år emellan dessa studier, som också skiljer sig åt genom att Esping-Andersen skriver om socialdemokratin, Sejersted om en tidsålder. Den förstnämnde analyserar socialdemokratisk politik främst i termer av klassintressen, den sistnämnde skriver om en samhällsprocess, där socialdemokratin spelat en ledande roll men också själv formats av den tid där den vuxit fram och verkat. Hos Esping-Andersen är socialdemokratin subjektet, hos Sejersted både subjekt och objekt.

Skillnaden visar sig bland annat i sättet att analysera samspelet mellan socialdemokratin och andra partier. Esping-Andersen menar att socialdemokratins makt beror på en kombination av två historiska krafter: mönstret av klasskoalitioner och partiets förmåga till klassmobilisering genom reformistisk praxis. Han menar att Socialdemokraternas väg till makten var en allians med bönderna i kampen för allmän rösträtt. Danska och norska Venstre och det liberala partiet i Sverige var enligt honom väsentligen bondepartier. Samarbetet i Sverige mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet på 1930-talet ser han som en förlängning av den tidiga arbetar- och bondealliansen för rösträtt. (1985 s. 15, 7)

Resonemanget är ansträngt. Sveriges bönder var i verkligheten föga aktiva i rösträttskampen; vid folkriksdagen 1893 deltog fler journalister och författare än lantbrukare. (Vallinder 1962 s. 223.) Det var storstadsliberalerna och inte bönderna som

valde in Branting i riksdagen. Bondeförbundet på 1930-talet var inte arvtagare till det liberala partiet under Staaff.

Under efterkrigstiden blev så småningom bondeklassen en alltför liten allianspartner för arbetarrörelsen, framhåller Esping-Andersen. Alltifrån ATP-striden var socialdemokratin strategi att vara ett parti för både arbetare och tjänstemän. Alliansen med bönderna ersattes av en medelklassmodell, där välfärdspolitiken utformades så att den skulle tillfredsställa även mellanskiktet bland inkomsttagarna. (1988 s. 231–234.)

Sejersted tror inte att klassintressen är entydiga. Hans bok överflödar av exempel på hur tänkesätten genomkorsar klassgränser, partier och ideologier och hur tillfälliga allianser uppstår inför nya problem. Sverige satsade på 1940-talet i stor skala på hyresbostäder i kommunala bostadsföretag, medan Norge prioriterade bostadskooperation. Anledningen var att Sverige hade dålig erfarenhet av spekulation i bostadsrätter men saknade de dåliga erfarenheter som Norge hade av direkt politiskt ansvar för hyresbostäder. På 1960-talet var de svenska Socialdemokraterna för vårdnadsbidrag, medan Högerpartiet ansåg att statlig lön för vård av eget barn var socialism. Tio år senare var ståndpunkterna omkastade.

Arbetarrörelsen var primärt en reaktion mot förhållanden i produktionen: arbetarens underordning och otrygghet på arbetsplatsen. Som politiskt parti har socialdemokratin ställts inför konsumtionssamhällets problem, kommersialismen i en överflödsekonomi, frågor om familj, jämställdhet, etnisk integration, miljö, droger, kriminalitet, internationalisering och mycket annat, där reformidéerna runnit ur många källor. Även arbetsplatsernas frågor har visat sig allt svårare att besvara utifrån klassintresse och ideologi. Hur förverkligas löntagarinflytande och anställningstrygghet bäst? Formella garantier tenderar att undergrävas, skriver Sejersted. *Sådan är historiens list. Knappt har man uppnått något, förrän förutsättningarna ändras för att vinsten ska kunna förverkligas.* (s. 396.) Men socialdemokratin är luttrad och inte mer än andra partier fallen för enkla lösningar. Spådomar om dess borttynande har visat sig betydligt överdrivna.

När Socialdemokraterna regerat

Koalitionsregering med liberalerna under Nils Edén	1917–1920
S-regering under Hjalmar Branting	1920
S-regering under Hjalmar Branting	1921–1923
S-regering under Branting, från 1925 Rickard Sandler	1924–1926
S-regering under Per Albin Hansson	1932–1936
Koalitionsregering med Bondeförbundet under Per Albin Hansson	1936–1939
Samlingsregering under Per Albin Hansson	1939–1945
S-regering under Per Albin Hansson	1945–1946
S-regering under Tage Erlander	1946–1951
Koalitionsregering med Bondeförbundet under Tage Erlander	1951–1957
S-regering under Tage Erlander	1957–1969
S-regering under Olof Palme	1969–1976
S-regering under Olof Palme	1982–1986
S-regering under Ingvar Carlsson	1986–1991
S-regering under Ingvar Carlsson	1994–1996
S-regering under Göran Persson	1996–2006

Att läsa vidare

Det mest aktuella översiktsverket om socialdemokratien är den norske historikern Francis Sejersteds *Socialdemokratins tidsålder*. Nora: Nya Doxa, 2005. Det är en omfattande, idérik framställning om svensk och norsk arbetarrörelse av en högt ansedd forskare (under nittioalet ordförande i norska Nobelkommittén).

Walter Korpi, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen*. Stockholm: Prisma, 1978 och Gösta Esping-Andersen, *Politics against Markets. The Social Democratic Road to Power*. New Jersey: Princeton University Press, 1985 är mycket omtalade och citerade. Klassperspektivet är genomgående i båda. Från samma period finns samlingsverket *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Stockholm: Tiden, 1988 med sexton uppsatser av olika forskare om alla viktiga sidor av partiets politik.

Bland mängden av biografier är Anders Isakssons mäktiga verk i fyra band om Per Albin Hansson en självklar källa att ösa ur, *Vägen mot folkhemmet*, 1985, *Revolutionären*, 1990, *Partiledaren*, 1995, *Landsfadern*, 2000. Stockholm: Wahlström och Widstrand.

Kritiska aspekter på arbetarrörelsens egen historieskrivning finns i Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*. Stockholm: Atlas, 2001.

Fackföreningsrörelsens historia skildras översiktligt i Ragnar Casparsson, *LO under fem årtionden. 1898–1923 och 1924–1947*. (Två band.) Stockholm 1947 resp. 1948, och i Anders L. Johansson och Lars Magnusson, *LO andra halvseket. Fackföreningsrörelsen och samhället*. Stockholm, 1998.